

تاریخ و تمدن اسلامی، سال چهاردهم، شماره بیست و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص ۱۸۵-۲۰۷

اندیشه‌های سیاسی - مذهبی عثمان دان فودیو^۱

حییب زمانی محجوب^۲

استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق(ع)، تهران، ایران

چکیده

شیخ عثمان دان فودیو (د. ۱۲۳۳/هـ/۱۸۱۷م) را می‌توان مهم‌ترین رهبر اصلاح طلب غرب آفریقا دانست. قیام وی در سال ۱۲۱۸/هـ/۱۸۰۴م نقطه عطفی در احیای اسلام در منطقه غرب آفریقا محسوب می‌شود. این مقاله، با روش توصیفی تحلیلی، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که قیام عثمان دان فودیو و حکومت وی مبتنی بر چه اندیشه‌های سیاسی و مذهبی بوده است؟ براساس یافته‌های پژوهش از دیدگاه عثمان بین دین و سیاست جدایی وجود ندارد. در اندیشه دینی و سیاسی او، پذیرش ولایت کفار و هرگونه همراهی با آنان حرام و تشکیل حکومت اسلامی واجب است. شیخ برای حکومت اسلامی الگوی جامعی طرح، و نهادهای اجرایی و شیوه اداره آنها را مشخص کرده که عمدتاً بر مبنای بازگشت به ارزش‌های صدر اسلام است.

کلیدواژه‌ها: اصلاح دینی، خلافت سوکوتو، عثمان دان فودیو، هاوسا.

---

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۵/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۱۰

۲. رایانامه: zamani1358@Gmail.com

مقدمه

عثمان بن محمد بن عثمان بن صالح بن هارون بن محمد غُوزُطُ بن محمد جُبِّ، مشهور به دان فودیو^۳ در متون هاوسایی، و معروف به بن فودی در متون عربی، در صفر سال ۱۱۶۸ (دسامبر ۱۷۵۴) در شهر مَرط (مَرْت)؛^۴ در ناحیه گوئیر^۵ به دنیا آمد.^۶ پس از تولد عثمان، خانواده اش به شهر دگل^۷ (طِغَل) آمدند و وی در این شهر بالید.^۸ قرآن را نزد پدرش آموخت و آن را حفظ کرد. وی افزون بر کسب علوم مختلف از علمای دگل، به آغادیس^۹ رفت و سالی را به مجالست با جبرئیل بن عمر،^{۱۰} از علمای صوفی برجسته منطقه، گذراند و به تحصیل نزد وی پرداخت^{۱۱} و خیلی زود به مراتب علمی بالا دست یافت.

شیخ عثمان از دوره جوانی در اندیشه تبلیغ دین و اصلاح جامعه نابسامان خویش بود و عملاً از سال ۱۱۸۸ هـ/ ۱۷۷۴ م فعالیت‌های تبلیغی خود را در سودان مرکزی^{۱۲} آغاز کرد. او

---

۳. dan Fodio؛ «دان» در زبان هاوسایی به معنای ابن (پسر) است. «فودیو» در زبان هاوسایی به معنای شیخ بزرگ و فقیه است. محمد پدر عثمان عالمی مشهور در میان قوم خود بود و لقب فودیو داشت (هیسکت، ۲۳۰؛ عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۲؛ عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۱۳).

4. Maratta

۵. ناحیه‌ای در هاوسا Hausa در مناطق شمالی نیجریه فعلی (هیسکت، ۱۱۴).

۶. لواءالدین احمد، ۸۶.

7. Degel

۸. بل، ۱۰.

9. Agades

۱۰. برای آشنایی با مقام و جایگاه وی رک. بل، ۴۷-۴۹. به اشاره عبدالله بن فودی در تزیین الورقات، جبرئیل بن عمر در این زمان تازه از حج برگشته بود و شیخ عثمان از طریق وی در جریان اخبار جهان اسلام و وضع مسلمانان قرار گرفت (عبدالله بن فودی، تزیین الورقات، ۱۸).

۱۱. عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۱۴؛ هیسکت، ۹۴.

۱۲. بخش اعظم کشور نیجریه امروزی در سودان مرکزی واقع بود که خود شامل سه سرزمین کانم بُرنو در شمال شرقی نیجریه و حوزه دریاچه چاد و سرزمین هاوسا در شمال و سرزمین یوروبا در جنوب نیجریه می‌شد (نک. نقشه‌ها در ص ۲۰۷). پیش از انقلاب عثمان دان فودیو، در کانم و برنو، سلسله سیفاوا و در هاوسا، امرای گوئیر

از محلی به محل دیگر می‌رفت و با دعوت مردم به رجوع دوباره به اسلام،^{۱۳} حرکت اصلاحی خود را تبلیغ می‌کرد و بسیاری از حامیان جنبش وی در نقاط مختلف سرزمین هاوسا^{۱۴} در همین سفرهای تبلیغی به او پیوستند.^{۱۵}

شیخ عثمان در آغاز، به دلیل آشنایی عمیق با فقه مالکی و دارابودن تألیفات گوناگون، از نفوذ معنوی در دربار پادشاهی منطقه گوئیر برخوردار بود. از این رو نخستین مراحل انقلاب وی بر مبنای موعظه و تذکر به شیوه زندگی شرک‌آمیز نجبا و حاکمان گوئیر بود. وی با قرائت آیات صریح قرآن درباره وعده جهنم به گنهکاران، اشراف گوئیر را انداز می‌کرد و با وعده بهشت برای پیروانش، آنان را تسکین می‌داد و روحیه می‌بخشید.^{۱۶}

شیخ عثمان در جریان تبلیغات و ارشاد «باوا جان گوارزو»^{۱۷}، امیر سال‌خورده گوئیر و جانشینانش، به طور فزاینده‌ای درگیر مسائل سیاسی شد. شیخ در نخستین دیدار با او پس از نماز عید قربان ۱۱۹۳هـ/ ۱۷۷۹م، از وی خواست به علما احترام گذارد، زندانیان را آزاد کند و از اخذ مالیات‌های بیش از اندازه از رعایا خودداری ورزد؛^{۱۸} اما نصیحت‌های شیخ عثمان بر امرای گوئیر تأثیری نداشت و لجاجت و رفتار نادرست آنان شیخ را از ترغیب مسالمت-آمیزشان به اجرای شریعت اسلامی را ناامید ساخت.^{۱۹}

قدرت را در دست داشتند. نفوذ اسلام در مناطق جنوبی کندتر بود و هم اکنون نیز کمترین میزان مسلمانان نیجریه در مناطق جنوبی است (لاپیدوس، ۷۰۱).

۱۳. دین اسلام توسط تجار و مبلغان دینی و از طریق شمال آفریقا وارد منطقه سودان غربی و مرکزی شد (هیسکت، ۴۳۷-۴۳۹).

۱۴. سرزمین هاوسا در شمال نیجریه شامل شهرهای مهمی چون کانو، کاتسینا، زاریا، گوئیر، زَمْفَر، رانو، دورا و بیرام می‌شد (عبدالقادر، ۳۱ و ۴۶).

۱۵. عبدالله بن فودی، تزیین الورقات، ۲۷، ۳۳؛ الإلوری، ۱۰۴-۱۰۵.

۱۶. هیسکت، ۲۳۵.

17. Bawa Jan Gwarzo

۱۸. عمر الماحی، ۱۲۷-۱۲۹؛ عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۹.

۱۹. لاپیدوس، ۷۲۶.

شیخ عثمان مرحله بعدی جنبش خود را با اعتراض به روش زندگی امرای منطقه و درباریان و جامعه اشرافی طرفدار آنها آغاز کرد. وی در اعتراض به حکومت زمانه اش، به شدت بر خودکامگی، فساد، ظلم و عدم رعایت اصول اسلامی آنان می‌تاخت و حکمرانان هاوسایی را به علت گرفتن مالیات‌های غیرعادلانه، مصادره اموال، رشوه‌خواری و هدیه‌گیری، خدمت اجباری افراد در ارتش، جنگ‌های بی‌حاصل برای گرفتن غنایم، و مجاز شمردن پرستش‌بت‌ها مورد انتقاد قرار داد. اختیار کردن همسران بسیار، پوشیدن جامه‌های فاخر، اعتقاد به طلسم، پیش‌گویی و تردستی از دیگر انتقادهای عثمان به حکمرانان هاوسایی بود.^{۲۰} شیخ عثمان در همین جهت کتاب‌هایی مانند تحذیر اهل الایمان من التشبه بأهل الکفر و العصیان، و تنبیه الغافلین و تذکیر العارفين و الامر بموالاتة المؤمنین و التنبی عن موالاتة الکافرین را به رشته تحریر درآورد.^{۲۱}

باوا جان گوارزو در سال ۱۷۸۹م مرد و پس از دو امیر دیگر (یعقوب: ۱۷۸۹-۱۷۹۴م و نافاتا: ۱۷۹۴-۱۸۰۱م) در سال ۱۸۰۲م حکومت به «یونفا» رسید. سلطان تازه در پی بهبود روابط خود با عثمان برآمد؛ اما انتقادهای شیخ به تیره‌شدن روابط این دو انجامید و یونفا نیز پس از مدتی از شیخ عثمان روی برتافت. هم‌زمان با افزایش شکاف میان طبقه حاکم و طرفداران عثمان، درباریان گو بیر کوشیدند شیخ را با مال و مقام اغوا نمایند که وی نپذیرفت. در مرحله بعد در پی ترور شیخ برآمدند که موفق نشدند؛ در نتیجه به آزار و فشار بر پیروان شیخ دست یازیدند؛ آزادی‌های مذهبی را محدود کردند و مردان مسلمان را از گذاشتن عمامه بر سر و زنان مسلمان را از بستن روبند منع^{۲۲} و گرویدن به اسلام را ممنوع

۲۰. لاپیدوس، ۷۲۶-۷۲۷. برای آگاهی از نابسامانی اوضاع بلاد هاوسا و فساد و بی‌دینی حاکمان آن رک. بل، ۵۲-۵۴.

۲۱. نک. میرزانی، من مؤلفات الشیخ عثمان بن فودی... .

۲۲. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۳.

ساختند و دستور دادند تازه مسلمانان به دین پیشین خود بازگردند.^{۲۳} در این اوضاع بحرانی و با افزایش تهدیدات حکومت، عثمان ماندن در گوئیر را به-صلاح ندید و در اوایل ۱۸۰۴م همراه یارانش (حدود پنج هزار نفر) به «گودو»، خارج از حوزه حکمرانی گوئیر در شمال کشور نیجریه امروز، هجرت کرد.^{۲۴} وی این سفر را هجرت از دارالکفر به دارالاسلام خواند،^{۲۵} ولی حکمران گوئیر آن را شورش قلمداد کرد و لشکری برای سرکوبشان فرستاد که مسلمانان فولانی^{۲۶} پیرو شیخ به مقابله برخاستند و درگیری میان طرفین آغاز شد.^{۲۷}

شیخ عثمان در گودو با تمسک به آیاتی از قرآن در زمینه جهاد و دفاع، مردم را به برانداختن سلاطین کفر و اقامه نظام عدل اسلامی فراخواند. وی سپس پیروانش را به فراگیری فنون رزم و تهیه تجهیزات جنگی تشویق و آماده جهاد کرد و افزون بر این سلطان گوئیر را به علت حمله به مسلمانان کافر خواند و برضد او اعلام جهاد کرد؛^{۲۸} اما تا سال ۱۸۰۴/هـ ۱۲۱۸م رویارویی مستقیمی با امرای گوئیر رخ نداد. در نخستین درگیری مستقیم و نابرابر میان فولانی‌های مسلمان و امرای گوئیر شیخ عثمان در این سال توانست با همیاری و شجاعت یاران انقلابی‌اش پادشاهی گوئیر را شکست دهد.^{۲۹}

---

۲۳. موتای، ۹۸؛ Trimiglam, 189-190.

۲۴. بل، ۹۴.

۲۵. عثمان بن فودی، همان، ۱۷.

۲۶. فولانی‌ها در کنار هاوسایی‌ها از اقوام شمال آفریقا بودند. اکثر اعضای این قبیله خود را عرب دانسته و افتخار می‌کنند که گذشته کفرآمیزی نداشته‌اند. علمای این قبیله نقش عمده‌ای در نشر و ترویج اسلام در نیجریه و کشورهای غرب آفریقا داشته‌اند (شکیبا، ۳۶-۳۷).

۲۷. هیسکت، ۲۳۵-۲۳۶.

۲۸. عبدالله بن فودی، تزیین الورقات، ۴۹؛ لواءالدین احمد، ۱۳۰.

۲۹. عبدالله بن فودی، همان، ۵۰، ۶۱-۶۲؛ هیسکت، ۲۳۷.

در سال ۱۸۰۴-۱۸۰۸م با تصرف شهرهای زاریا^{۳۰}، کانوا^{۳۱} و کتسینا^{۳۲} و براندازی امیرنشین‌های هاوسایی و اتحاد سرزمین‌های پهناور تحت لوای اسلام، حکومت اسلامی قدرتمندی در غرب آفریقا به نام «خلافت سوکوتو»، که آمیزه‌ای از حکومت اسلامی و نظام سلطنتی هاوسایی بود، بنیان نهاد.^{۳۳} در این حکومت شیخ عثمان خلیفه و فرزندش محمد بلو^{۳۴} (مستقر در برنو و سپس سوکوتو) به همراه برادرش عبدالله بن فودی^{۳۵} (مستقر در گواندو) نایبان وی محسوب می‌شدند. شیخ پس از تحقق دعوت و پیروزی جنبش از اداره امور دولت کنار رفت و برای تسهیل اداره کشور، در سال ۱۸۱۲م دولت را به دو بخش تقسیم کرد: بخش شرقی را به محمد بلو و بخش غربی را به برادرش عبدالله سپرد و خود به تدریس و تألیف روی آورد.^{۳۶} شیخ عثمان در آوریل ۱۸۱۷م / ۱۲۳۳هـ در سن ۶۳ سالگی درگذشت و فرزندش، محمد بلو (۱۸۱۷-۱۸۳۷م)، جانشین وی شد.^{۳۷}

خلافتی که عثمان دان فودیو بنیان نهاد، صد سال (۱۲۱۸/۱۳۲۱هـ / ۱۸۰۴-۱۹۰۴م) پایید. در این مدت ۱۳ امام بر مسند قدرت تکیه زدند، اما با افزایش فساد اداری و ضعف

30. Zaria

31. Kano

32. Katsina

۳۳. هیسکت، ۲۴۹؛ لواءالدین احمد، ۱۳۶-۱۵۵.

۳۴. محمد بلو (۱۷۸۰-۱۸۳۷م) پسر و جانشین شیخ عثمان است که همانند پدرش شخصیتی علمی دارد و آثار بسیاری مانند التنبیهات الواضحات، فن علم الجمل النحویة، السلسله القادرية و مفتاح السراد من ذکر الاولیاء الخواص الافراد به وی منسوب است، لکن مهم‌ترین اثر وی انفاق المیسور فی تاریخ بلاد التکرور است.

۳۵. عبدالله بن فودی برادر شیخ عثمان از عالمان معروف زمان خود بود. حدود ۶۰ کتاب در موضوعات گوناگون دینی و اجتماعی به عبدالله بن فودی منسوب است که مهم‌ترین آنها تزیین الورقات و سبیل النجاة است. تزیین الورقات از مهم‌ترین منابع در زمینه زندگی‌نامه شیخ عثمان می‌باشد که عبدالله بن فودی در قالب برخی قصاید آن را تنظیم کرده است. در ایران فقط یک نسخه چاپ سنگی از این کتاب در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است که نگارنده از آن بهره برده است.

۳۶. عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۵۰؛ هیسکت، ۲۴۰.

۳۷. لاپیدوس، ۷۲۸.

خلافت قدرت‌های استعماری بریتانیا، فرانسه و آلمان در پایان قرن نوزدهم به سرزمین هاوسا هجوم آورده، آن را بین خود تقسیم کردند و سرانجام در سال ۱۹۰۳ م سر فردریک لوگارد،^{۳۸} فرمانده ارتش بریتانیا، با حمله به منطقه سوکوتو نخست شهر کانو و در پی آن سوکوتو سقوط کرد و محمد طاهر اول (ابن احمد عتیق)، آخرین امام خلافت سوکوتو، به همراه هزاران نفر در برمی^{۳۹} کشته شد؛ هرچند دولت بریتانیا پس از این کشتار خلافت سوکوتو را به محمد طاهر دوم (ابن علی بابا) سپرد، اما در ۱۹۰۴ م وارد سوکوتو شدند و این سرزمین از آن پس جزء کشور تحت‌الحمایه نیجریه گردید.^{۴۰}

عمده تحقیقات انجام‌شده درباره عثمان دان فودیو، بر قیام و جنبش شیخ عثمان تمرکز دارند^{۴۱} و داده‌های آنها در مورد اندیشه‌های سیاسی و مذهبی شیخ عثمان پراکنده و فاقد انسجامند. نگارنده در این نوشتار می‌کوشد ایده‌ها و اندیشه‌های سیاسی - مذهبی دان فودیو

---

38. Sir Frederick Lohgard

39. Bermi

۴۰. ادmond کلیفورد باسورث، همان، ص ۲۵۸.

۴۱. در میان مستشرقان، مروین هیسکت (Mervyn Hiskett)، مستشرق انگلیسی که مدت‌ها در دانشگاه‌های شمال نیجریه تدریس و تحقیق کرده، مطالب ارزشمندی راجع به زندگی و قیام شیخ عثمان گردآورده که بخشی از آنها در کتاب گسترش اسلام در غرب آفریقا، به ویژه فصل دهم آن، آمده است. هیسکت این کتاب را در سال ۱۹۸۲ م در شهر کانو (در شمال نیجریه) چاپ کرده است. در سال‌های اخیر پژوهشگران آفریقایی تحقیقات عمیقی در این باره آغاز کرده‌اند؛ شیخ آدم عبدالله الالوری (۱۹۱۷-۱۹۹۲ م)، در کتاب الإسلام فی نیجیریا و الشیخ عثمان بن فودیو الفلانی، و محمد لواء الدین احمد در کتاب الاسلام فی نیجیریا و دور الشیخ عثمان بن فودی فی ترسیخه، مطالب مفیدی در زمینه اسلام در نیجریه و قیام شیخ عثمان بیان کرده‌اند. نجف‌علی میرزائی مؤسس مرکز اهل بیت (ع) در نیجریه، در کتاب من مؤلفات الشیخ عثمان بن فودی (مؤسس الدولة الصکّتیة الاسلامیة فی غرب إفريقيا)، پس از بیان مقدمه‌ای درباره قیام و حرکت جهادی عثمان در غرب آفریقا، متن هفده کتاب وی، و یک کتاب از برادر شیخ-عثمان (عبدالله بن فودی) را جمع آورده و در کانو به چاپ رسانده است. با توجه به این‌که عمده این آثار، حداقل در کتابخانه‌های ایران، موجود نمی‌باشد، حائز اهمیت بسیار است.

را از مطاوی سخنان و آثار او^{۴۲} جمع‌آوری و بررسی کند و مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه وی را در زمینه حکومت اسلامی آشکار سازد.

اندیشه‌های شیخ عثمان دان فودیو درباره حکومت اسلامی

۱. عدم پذیرش ولایت کفار

عثمان دان فودیو قدم نخست حرکت اصلاحی خویش را با تشریح وضع موجود و دعوت مردم به دوری گزیدن از موالات کافران و نیز عدم پذیرش ارزش‌ها و عادات جاهلیت برداشته است. وی ولایت کفار، تلبس به زیّ کافران، همراهی و همکاری با ظالمان و فاسقان را رد کرده و در برخی آثار خود مانند تحذیر اهل الایمان بر این موارد تأکید می‌نماید.^{۴۳}

شیخ عثمان، در کتاب نورالالباب، ساکنان بلاد هاوسا را به سه گروه تقسیم می‌کند: کسانی که به اسلام عمل می‌کنند و اعمال کفرآمیز در رفتار و کردارشان دیده نمی‌شود، این گروه مورد تأیید است؛ کسانی که اسلام و کفر را مخلوط کرده و رفتارشان متناقض با اسلام است، این گروه در شمار کفار محسوب می‌شوند؛ گروه سوم کسانی‌اند که کافر متولد شده و هیچ‌آشنایی با اسلام نمی‌یابند، لذا مقررات اسلام در مورد آنها اجرا نمی‌شود.^{۴۴}

۴۲. عثمان دان فودیو بیش از صد کتاب در زمینه علوم دینی و اسلامی به زبان عربی (عمدتاً)، فولانی و هاوسایی نگاشته که بازگوکننده افکار و اندیشه‌های او است (میرزائی، ۵۱-۵۸؛ عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۴۵-۴۹). گویا شیخ عثمان برای ترویج زبان عربی و فراخواندن پیروانش به فراگیری عربی بیشتر آثارش را به این زبان می‌نگاشته. تاکنون کمتر از ده اثر شیخ تصحیح و چاپ شده، اما هیچ یک از آنها به فارسی ترجمه نشده است. نگارنده برای تدوین این نوشتار، از بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، احیاء السنة و اخماد البدعة و اصول الدین استفاده کرده است. برخی آثار نیز به دلیل این‌که تک نسخه و چاپ سنگی‌اند از سوی کتابخانه آستان قدس رضوی در اختیار نگارنده قرار نگرفت.

۴۳. عبدالله بن فودی، همان، ۴۰.

۴۴. میرزائی، ۱۷۰-۱۷۲؛ عبدالله بن فودی، تزیین الورقات، ۳۳.

شیخ در فصل چهارم و پنجم کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام واقامة الجهاد^{۴۵} موالات با کافران را حرام و موالات با مؤمنین را واجب می‌شمارد.^{۴۶} وی بر این تأکید دارد که نباید هیچ نوع دوستی و هم‌نشینی میان مومن و کافر، حتی در صورت رابطه نسبی، برقرار باشد؛ برعکس، مؤمنان باید برای جهاد با آنها برخیزند. وی هم‌چنین تقیه و ترس را، از کفار به‌ویژه پس از قوت و استحکام اسلام، به هیچ وجه جایز نمی‌شمرد.^{۴۷}

از دیدگاه شیخ عثمان اگر حاکم منطقه اسلامی غیر مسلمان باشد آن منطقه غیر اسلامی است و بنا بر اندیشه وی کافران نمی‌توانند بر مسلمین حکومت کنند و مسلمانان نیز نباید سلطه آنان را بپذیرند. او در کتاب‌های فقهی خود وظایف مسلمانان را در قبال حکام بی‌دین بیان کرده است. شیخ مسلمانانی را که کفار را برضد برادران مسلمان خود یاری می‌رسانند، تکفیر می‌کند. در اندیشه دان فودیو قیام برضد حکام فاسد بومی بسیار اهمیت دارد. وی از آغاز حرکت اصلاحی خویش به عملیات نظامی برضد مخالفان بومی معتقد بود و قیام خود را جنگی مقدس برضد مفسدان فی الارض می‌دانست. شیخ هنگام قیام برضد حاکمان گویر، نمایندگان نزد ملوک هاوسا و بُرنو فرستاد و از آنها یاری خواست که برای وی نتیجه‌ای در پی نداشت؛ از این‌رو آنجا را بلاد کفر خواند و مسلمانان این مناطق را به هجرت از سرزمینشان (دارالکفر) به سرزمین‌های اسلامی (دارالاسلام) فراخواند و مسلمانانی را که در این سرزمین‌ها باقی ماندند، تکفیر کرد.^{۴۸}

۴۵. این کتاب شامل فصل ۶۳ است. شیخ عثمان در مقدمه کتاب اشاره می‌کند که تدوین این اثر در ۶۳ فصل به دلیل همانندی آن با سن پیامبر(ص) بوده است (عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام واقامة الجهاد، ۷).

۴۶. عثمان بن فودی، همان، ۲۳-۲۶.

۴۷. همان، ۲۴.

۴۸. عبدالله بن فودی، همان، ۴۱-؛ لواءالدین احمد، ۱۳۲.

۲. جهاد

از عثمان دان فودیو با لقب «مجاهد» و «مجدد و احیاگر اسلام در هاوسا» یاد می‌شود.^{۴۹} سنت اصلاح طلبی عثمان تا حدودی از افکار علمای متقدم نشأت می‌گرفت؛^{۵۰} یکی از این افراد محمد بن عبدالکریم مُقیلی (المُغیلی) بود.^{۵۱} دان فودیو با الهام از عقاید مقیلی

۴۹. مزروعی، ۱۸.

۵۰. از آنجا که شیخ عثمان در اصلاح دینی جامعه هاوسا عنایت ویژه‌ای به تعلیم عمومی اصول‌الدین (رک. عثمان بن فودی، اصول‌الدین) و مسائل توحید، و اجتناب مردم از عادت‌های جاهلی و بدعت‌های مخالف شرع داشت (رک. عثمان بن فودی، احیاء السنة و اخماد البدعة و بیان البدع الشیطانية التي أحدثها الناس فی ابواب الملة المحمدية؛ عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۱۰)، و بر جهاد تأکید ویژه داشت، برخی قیام او را در راستای حرکت‌های اصلاحی آغاز شده در جهان اسلام در قرن ۱۸ و ۱۹ به‌ویژه جنبش محمد بن عبدالوهاب و متأثر از وی می‌دانند (شقرن، ۵۲؛ مسعد، ۵-۷؛ شرفی و ناصری، ۴۰۲) که هدفش بازگشت به اسلام اصیل و زدودن بدعت‌ها بود (Hodgkin, p.74)؛ در حالی که به هیچ‌وجه این گونه نبوده و نقاط افتراق دو حرکت بیش از نقاط اشتراک آنهاست (لواء‌الدین احمد، ۹۲-۹۳). مهم‌ترین اختلاف این است که شیخ عثمان، مالکی مذهب (لواء‌الدین احمد، ۸۸) و صوفی معتقد به طریقت قادری است (کوک، ۳۱۰) و در کتاب نصیحة اهل الزمان رویکرد سلفی‌ها را رد می‌کند؛ در حالی که، محمد بن عبدالوهاب حنبلی مذهب و سلفی است و معتقدان به تصوف را کافر می‌شمارد (میرزائی، ۴۷ و ۴۹ و ۱۲۵). به‌علاوه، عثمان به هیچ‌وجه به حج مشرف نشد و با رهبران دعوت سلفی دیدار نکرد (ابوبکر محمد، ۱۱۱). هم‌چنین، هیچ اسمی از محمد بن عبدالوهاب در مؤلفات شیخ عثمان و نزدیکانش نیامده است. نکته دیگر آن‌که جنبش وهابیت در آغاز مقبولیتی نداشت که مورد الگوبرداری قرار گیرد (الاولی، ۱۴۲). نکته آخر این‌که عثمان دان فودیو پذیرش ولایت طاغوت را حرام می‌دانست و بر همین مبنا از هرگونه سازش و مماشات با استعمار بریتانیا پرهیز داشت. مبارزات پیروان و جانشینان عثمان و مقاومت‌های آنان در برابر استعمار بریتانیا نشان می‌دهد که تشبیه جنبش عثمان دان فودیو به جنبش وهابیت، که زاده استعمار بریتانیاست، درست نیست و تحریف حقایق است.

۵۱. مقیلی از اصلاح‌طلبان سده پانزدهم میلادی (نهم هجری) بود که به شدت داعیه‌دار جهاد در صحرای آفریقا بود. وی با انتقاد از فساد و اعمال غیر اسلامی دولت‌های مسلمان، مانند اخذ مالیات نامشروع، مصادره غیرقانونی اموال شخصی مردم، حضور ملاهای رشوه‌گیر درباری و جواز بت‌پرستان در برگزاری آیین‌های خود، جنبشی اصلاحاتی در غرب آفریقا به راه انداخت (لایپدوس، ۷۲۶). وی در کاتو با شرح و بسط نظریات جهادی خود توانست پایه‌های

اندیشه‌های جهاد خود را تدوین و ترویج نمود.^{۵۲} از نظر شیخ عثمان جهاد در هر زمان بر همگان واجب کفایی است.^{۵۳}

عثمان دان فودیو فصل دوازدهم تا پنجاهم کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد را به بحث جهاد و ابعاد آن اختصاص داده است. وی در فصل دوازدهم این کتاب، تحت عنوان «فی ترغیب الناس فی الجهاد»، با استناد به آیات قرآن و احادیث نبوی، وجوب جهاد را برای پاسداری از اسلام و حکومت اسلامی اثبات می‌کند و در فصل‌های بعدی به تشریح انواع جهاد و مقاتله پرداخته، قوانینی را که باید هنگام جهاد مراعات نمود، بر می‌شمارد و سپس مواردی مانند ترغیب مردمان به جهاد، استمرار وجوب جهاد، حد جهاد، شروط وجوب جهاد، فرائض جهاد، حکم قتال در ماه‌های حرام، احکام مربوط به جهاد و مجاهدان را مطرح می‌کند.

عثمان در کتاب سراج الإخوان نیز به جهاد اشاره کرده و مسائلی مانند حکم جهاد با اقوام ناآگاه به دین و احکام اسلام و محاربان مسلمان و کسانی را که با امرای اسلامی بیعت نمی‌کنند، آورده است.^{۵۴}

مسأله جهاد در اندیشه خلفای سوکوتو چنان اهمیت داشت که عبدالله بن فودی نیز در کتاب ضیاء السياسات و فتاوی النوازل فصلی را با عنوان «فی أمور الجهاد فی سبیل الله» به جهاد اختصاص داده و مسائل و احکام جهاد را در آن تشریح کرده است.^{۵۵}

حرکت‌های جهادی غرب افریقا را بنیان نهد. مقبلی جهاد علیه حاکمان فاسد و ظالم، ولو مسلمان، را واجب و با رویکردی تکفیری خونشان را مباح می‌دانست (شقرون، ۶۲).

۵۲. عثمان در توجیه حمله‌هایش به منطقه هابه، از سخنان مقبلی در محکوم کردن روش‌های غیر اسلامی سونی علی (از حاکمان سونگای)، بهره می‌گرفت (هیسکت، ۲۳۴، ۳۹۳ و ۴۵۹).

۵۳. عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۱۳۷.

۵۴. عثمان بن فودی، سراج الإخوان، به نقل از میرزانی، ۲۴۴-۲۵۵.

۵۵. عبدالله بن فودی، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، ۱۳۷-۱۴۶.

۳. ضرورت تأسیس و تشکیل حکومت اسلامی

عثمان دان فودیو، در کنار نفی سلطه کفار و جهاد با آنها، ضرورت وجود حکومت عدل اسلامی را مطرح می‌کند که مهم‌ترین اقدام وی و شاید به مراتب سخت‌تر از مبارزات مسلحانه در حرکت اصلاحی او بوده است. طرح کلی اندیشه‌های عثمان درباره حکومت اسلامی در کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام واقامة الجهاد آمده است. وی در این کتاب می‌کوشد با استناد به آیات قرآن و احادیث نبوی تأسیس حکومت اسلامی را به‌عنوان واجبی شرعی اثبات نماید. وی در فصول نخستین این کتاب سه مرحله برای تشکیل حکومت اسلامی بر می‌شمارد: دعوت به اسلام و تبلیغ برای جمع آوری نیرو؛ هجرت از سرزمین کفر به سرزمین اسلام و انتخاب و بیعت با امام؛ و جهاد با کفار و دشمنان برای تأسیس حکومت اسلامی.^{۵۶}

در میان این مراحل، شیخ عثمان بر مسأله هجرت تأکید بیشتری داشته است. وی طبق کتاب و سنت و اجماع، هجرت از بلاد کفر را بر همه مسلمانان واجب دانسته، هیچ عذری را برای ترک آن جایز نمی‌شمارد، مگر برای مستضعفان که آن را نیز مستند بر قرآن^{۵۷} می‌داند.^{۵۸} او بیشتر نواحی بلاد سودان را به دلیل غلبه کافران یا سلطه کافران از بلاد کفر شمرده و بر همین اساس، هجرت از آنها را واجب دانسته است.^{۵۹} شیخ عثمان در فصل دوم کتاب وجوب الهجرة علی العباد با استناد به حدیثی از صحیح بخاری^{۶۰} حکم می‌کند که هجرت فقط تا زمان سلطه کفار جایز است و پس از فتح، جایز نیست؛ چنان‌که پیامبر (ص) نیز پس

۵۶. لواء‌الدین احمد، ۱۱۰.

۵۷. نساء، ۹۸.

۵۸. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۱۲ و ۱۶؛ عبدالله بن فودی، کفایه اهل الایمان، ۱/ ۱۱۰.

۵۹. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۱۳-۱۴.

۶۰. بخاری، ۹۲/۴.

از فتح مکه هجرت را جایز نمی‌دانست.^{۶۱} وی در فصل سوم کتاب، با استناد بر آیات قرآن درباره تمجید مهاجران و انصار، به ثنای شأن و جایگاه مهاجران و پناه‌دهندگان به آنها می‌پردازد.^{۶۲}

۴. نصب امام و اطاعت از وی

عثمان دان فودیو در کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد، وجوب اقامه حکومت اسلامی را به زعامت امامی جامع‌الشرایط مطرح می‌کند. وی در فصل ششم کتاب به شرح ضرورت تعیین امام و رهبر و پیروی از وی می‌پردازد.^{۶۳} شیخ عثمان به پیروی از بزرگان و علمای پیشین اهل سنت و نیز اجماع مذاهب اربعه، نصب امام و اطاعت از وی را واجب شرعی می‌داند و تأکید می‌کند که این وجوب «شرعی و اجماعی» است. سپس با ذکر شواهدی می‌گوید: اختلاف پیشینیان در امر خلافت و این که چه کسی لیاقت احراز این منصب را دارد، جدا از اتفاق نظر آنها بر وجوب نصب این مقام است و از این رو احدی نگفته است که اساسا احتیاجی به وجود امام نیست. شیخ معتقد است «امامت» ریاست و رهبری عامه مسلمین در امور دینی و دنیایی آنها به نیابت از پیامبر اکرم (ص) است و خطاب شرع به امت اسلامی از زمان وفات پیامبر (ص) تا روز قیامت را شامل می‌شود.^{۶۴}

به دنبال اثبات و تبیین مقام امامت، عثمان بیعت با امام و وجوب اطاعت از امام را با استناد بر آیات قرآن و احادیث تبیین می‌کند.^{۶۵} وی تعدد امام در یک زمان و مکان را جایز نمی‌داند^{۶۶} و امام را فردی می‌داند که با احراز شرایط شرعی، برتری بلامنازع بر سایر علمای

۶۱. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۱۸.

۶۲. همان، ۲۱.

۶۳. همان، ۲۷-۲۹.

۶۴. همان، ۲۷.

۶۵. همان، ۲۸.

۶۶. همان، ۳۱.

دینی یافته و تبدیل به رهبر دین و شریعت در زمان خود شده باشد. درباره نحوه تعیین فردی برای منصب امامت، با رجوع به تاریخ و تتبع روشی که شیخ عثمان پیموده است، این نتیجه حاصل می‌شود که وی پیروی عمومی از وی و به دنبال آن، اقامه حکومت اسلامی را به عنوان تأیید امت و بیعت عموم دانسته است.^{۶۷} وی به تبعیت بزرگان قوم یا حتی مردم یک منطقه، اکتفا نمود و پای به مرحله هجرت نهاد و در مسیر خود با مردم و رؤسای قبایل مختلف دیدار می‌کرد و پس از ابلاغ تکالیف اسلامی از آنان بیعت می‌گرفت.

شیخ عثمان خروج برضد امام و رهبر جامعه اسلامی را حرام و عزل او را فقط در صورت کافرشدن جایز می‌داند؛^{۶۸} حتی ارتکاب فسق و فجور امام را موجب عزل وی نمی‌داند؛^{۶۹} زیرا شیخ در فصل هفتم کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد، ۱۱ شرط برای تعیین امام برمی‌شمارد^{۷۰} که با حصول چنین شروطی احتمال این‌که امام از مسیر اسلام خارج شود و به فسق و فجور گراید، بسیار اندک است.

عثمان دان فودیو بر مبنای اندیشه امامت، لقب «امیرالمؤمنین» را برای خود برگزید^{۷۱} و در خور ذکر است که این لقب یا معادل هاوسایی آن، سارکین موسولمی^{۷۲} (رئیس

۶۷. عمده ویژگی‌ها و شروطی که شیخ عثمان درباره امامت و امام نقل می‌کند، همان است که در کتاب‌های موسوم به احکام السلطانیة ذکر شده است؛ جز این‌که در احکام السلطانیة‌ها نسب قریشی‌داشتن یکی از شروط امام ذکر شده است (حنبل، ۲۴؛ ماوردی، ۶)، حال آن‌که شیخ این ویژگی را برای امام ذکر نکرده است.

۶۸. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۲۹.
۶۹. عثمان بیٹی نیز در این زمینه از منظومه جزائریه (منسوب به ابوالعباس احمد بن عبدالله الجزائری الزواوی، متکلم و فقیه مالکی، متوفی ۸۸۴هـ) نقل می‌کند:

ولا یكون بطاری الفسق مُنْعَزَلَا
إِلَّا بِكُفْرٍ فَذَا لَا بُدَّ مِنْ بَدَلٍ (عثمان بن فودی، همان، ۲۹)

۷۰. مسلمان که با کافر اجماع نکند؛ عادل باشد و حقوق دیگران را ضایع نکند؛ مرد آزاد، بالغ و عاقل باشد؛ مجتهد در اصول و فروع، باشد؛ شجاع باشد و هرگز از برخورد و مقابله با دشمن و اقامه حدود الهی ضعف به خود راه ندهد؛ دارای رأی و شعور سیاسی و تدبیر در امور باشد؛ بر اجرای حکمش قادر باشد؛ امام باید قریشی باشد، اگر نه، کنعانی؛ اگر نه، از ولد اسماعیل؛ پس اگر چنین یافت نشد، عجمی هم می‌تواند باشد (عثمان بن فودی، همان، ۳۰).
۷۱. بل، ۱۱؛ باسورث، ۲۵۷؛ شرفی و ناصری طاهری، ۴۰۴؛ شقرون، ۶۱.

مسلمانان)، را تنها عثمان و پسرش محمد بلو به‌کار می‌بردند^{۷۳} و با انحراف خلافت و گرایش حاکمان سوکوتو به اشرافیت، به تدریج لقب سلطان جایگزین امیرالمؤمنین شد.^{۷۴}

۵. مهدویت

در قیام عثمان دان فودیو، دو عنصر تصوف^{۷۵} و مهدویت^{۷۶} جایگاهی ویژه دارد. وی به ادعای خود در ۱۷۹۴م به کمالات عرفانی دست یافت و شیخ عبدالقادر گیلانی در رؤیا بر او ظاهر شده، او را به نمایندگی خود در منطقه برگزید و به وی لقب امام قدیس داد و «شمشیر حق» را به وی بخشید تا آن را برضد دشمنان خدا به‌کار برد. از آن پس وی امام اولیا خوانده شد و به «شمشیر حقیقت» معروف گشت.^{۷۷} این رابطه‌های عرفانی شیخ را در نگاه مردمان به مقام مصلح مجاهد منصوب از جانب خدا ارتقا داد. بسیاری از فولانی‌ها

72. Sarkin Musulmi

۷۳. باسورث، ۲۵۷.

۷۴. مزروعی، ۲۰.

۷۵. در آن زمان دو طریقت تیجانی و قادری معروفترین طریقت‌های صوفی فعال منطقه بودند. عثمان دان فودیو از جمله رهبران طریقت قادری بود. وی در این طریقت متأثر از اندیشه‌های شیخ مختار احمد الکنتی است (عثمان بن فودی، همان، ۲). عثمان زندگی خود را به صورت یک صوفی واعظ آغاز کرد و در این زمینه به کمالات بسیار رسید و به لقب «شهو» (شیخ) نائل آمد (Loimeier, 20). احترام و اعتبار عرفانی شیخ عثمان پس از مرگش نیز در آثار علما و شعرای منطقه بازتاب فراوانی یافت. به‌گونه‌ای که تدوین کتاب *روض الجنان*، به قلم وزیر گیدادو دان لایمه، در ذکر کرامات منسوب به شیخ عثمان در ترویج افسانه کرامات وی تأثیر بسزایی داشت. این احترام‌ها چنان عظیم بود که در اندک زمانی در سوکوتو شعبه‌ای از طریقت قادریه موسوم به عثمانیه یا فودییه (منتسب به شیخ عثمان) پدیدار شد (الإلوری، ۱۳۵؛ هیسکت، ۲۶۰ و ۳۵۷). برای آگاهی از جایگاه تصوف در اندیشه‌های شیخ عثمان رک. عبدالله بن فودی، *ضیاء السياسات و فتاوی النوازل*، فصل آخر، ۱۸۶-۲۰۳.

۷۶. هیسکت، ۲۷۵.

۷۷. لاپیدوس، ۷۲۷، هیسکت، ۲۳۳.

وی را مهدی منتظر می‌دانستند؛ هرچند خود این را انکار می‌کرد^{۷۸} و خود را تنها «مجدد قرن»^{۷۹} می‌دانست و تلویحا تأکید داشت که آخرین مجدد است و مهدی منتظر پس از او خواهد آمد. وی از پیشگویی‌های جلال‌الدین سیوطی^{۸۰} درباره ظهور مهدی بهره می‌گرفت تا ثابت کند ظهور مهدی امری قطعی و نزدیک است. شیخ عثمان چندین کتاب مانند تنبیه الامة علی قرب هجوم اشراف الساعة، الخبر الهادی إلى أمر الإمام المهدی، تحذیر الإخوان من المهديّة الموعودة آخر الزمان، و نصیحة اهل الزمان را در همین موضوع نوشت و در آن به وقایعی مانند خروج دجال و نزول حضرت عیسی اشاره و تصریح کرده که مهدی (عج) از ذریه فاطمه است.^{۸۱} وی در فصل هفتم کتاب نصیحة اهل الزمان تکذیب‌کنندگان مهدی موعود و ظهورش را کافر و مرتد شمرده است.^{۸۲}

گویا همین وعده ظهور مصلح جهانی و اطمینان بخشیدن به پیروانش در این زمینه و نزدیک انگاشتن آخرالزمان در پیشرفت قیام عثمان دان فودیو و آمادگی برای قیام و نهضت اصلاحی وی تأثیر بسزایی داشته است.^{۸۳} به اعتقاد هیسکت شرایط دشوار زندگی تحت حکومت حاکمان آن دوره که به افکار آخرالزمانی دامن می‌زد، سبب شد تا بسیاری از

---

۷۸. عثمان بن فودی، همان، ۴. وی در یکی از نوشته‌های خود می‌گوید: چگونه من می‌توانم مهدی باشم در حالی که اسمم عثمان است نه محمد (اسم امام زمان) و متولد مَرْت در سودان هستم حال آن‌که طبق احادیث نبوی مهدی متولد مدینه است (Bamba, 31).

۷۹. فولانی‌های مسلمان به مهدی منتظر و مجددی که در هر سده راه او را هموار می‌کند، معتقد بودند (هیسکت، ۲۳۳).

۸۰. شیخ عثمان از اندیشه‌های دو نفر متأثر بود: عبدالکریم المقیلی و جلال‌الدین سیوطی (عبدالله بن فودی، تزیین الورقات، ۱۹).

۸۱. میرزائی، ۳۹-۴۰.

۸۲. عثمان بن فودی، نصیحة اهل الزمان، به نقل از میرزائی، ۱۰۶.

۸۳. هیسکت، ۲۳۳.

مردمان او را مهدی و کامل‌کننده کار پیامبران بپندارند.^{۸۴}

۶. ارائه الگوی جامع حکومت اسلامی

اقدام مهم دیگر عثمان دان فودیو ارائه طرح و الگوی جامع برای حکومت اسلامی و تعیین نهادهای اجرایی و شیوه اداره آنها در کنار پیشنهادهایی برای بهبود وضع نظام حکومتی است. وی در فصل هشتم کتاب بیان وجوب الهجرة با عنوان «فی اساس الإمارة» حکومت را بر پنج اصل استوار می‌سازد: واگذار نکردن حکومت به علاقه‌مندان به آن، لزوم مشورت و تکیه بر مشاوره در امور حکومتی، تساهل نسبت به زیردستان و اجرای عدل و احسان در جامعه اسلامی توسط حکومت.^{۸۵} عدل در نظر عثمان بسیار مهم و قوام حکومت بسته به آن است؛ لکن احسان و رعایت مکارم اخلاق بالاتر از عدل است و حاکم حتما باید متخلق و عامل بدان باشد.^{۸۶}

شیخ عثمان در فصل نهم کتاب بیان وجوب الهجرة، تحت عنوان «ارکان الولاية»، به شرح ارکان نظام اجرایی حکومت می‌پردازد و وجود چهار شخص با صفاتی خاص را از ارکان اصلی نظام مطلوب حکومتی خود می‌داند:

- وزیر صادق و آگاه برای تنظیم امور مملکت؛
- قاضی خداترس برای اجرای قوانین قضایی و برقراری عدالت در جامعه و اقامه حدود الهی؛
- صاحب شرطه برای ضمانت گرفتن حق ضعیف از قوی؛

۸۴. همان، ۸۸. چنین اندیشه‌هایی بین جوامع مسلمان غرب افریقا جای باز کرد و هنوز هم مباحثی مانند آخرالزمان از بسامد بسیاری در زبان هاوسایی برخوردار است (هیست، ۲۷۷، ۳۸۹ و ۳۹۲؛ کوک، ۳۲۷).

۸۵. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۳۲-۳۳.

۸۶. همان، ۳۳.

• صاحب خراج و مالیات که دادگر باشد.^{۸۷}

عثمان در فصل دهم کتاب بیان وجوب الهجرة، تحت عنوان «فی اقسام الولاية الشرعية» نهادهای حکومتی را برپایه نظر علمای قدیم برشمرده و به شرح هر یک از این نهادها پرداخته و در واقع، شیوه اجرایی حکومت اسلامی را ترسیم کرده است.^{۸۸}

شیخ عثمان در فصل یازدهم کتاب بیان وجوب الهجرة به چگونگی تعیین حکام بلاد و شروطی که باید با زیردستان خود داشته باشند، می پردازد.^{۸۹} وی در فصل پنجاه و سوم این کتاب صفاتی مانند کذب، حسد، بخل، خُلف [وعده]، جبن و مهم تر از همه ظلم را موجب نابودی حاکم و حکومتش می داند^{۹۰} و در فصل پنجاه و چهارم کتاب خصال پسندیده ای نیز برای حاکم ذکر می کند که به ترتیب اینهاست: عقل، دین، علم، حلم، جود، عرف، برّ، صبر، شکر، لین و ترک فظاظة^{۹۱} یا خشونت در کلام.

در فصول پایانی کتاب (فصل ۵۸ تا ۶۳) نیز به شرح سیره حضرت رسول و خلفای راشدین (ابوبکر تا حسن بن علی (ع) می پردازد تا از این طریق روش حکومت اسلامی صدر اسلام را برای مسلمانان به عنوان الگو معرفی کند و آنان را به پیروی از آن دعوت

۸۷. همان، ۳۴-۳۵.

۸۸. همان، ۳۶-۳۷. قاضی ابی یعلی محمد بن الحسین الحنبلی (۳۸۰-۴۵۸ ه) در الأحكام السلطانية و أبو الحسن علی بن محمد ماوردی (۳۶۴-۴۵۰ ه) در الأحكام السلطانية و الولايات الدینية به همه این موارد و حتی افزون بر آن (مانند سازمان نقابه، وضع دیوان، سازمان اقطاع و سازمان احکام جرائم) اشاره کرده اند. در واقع شیخ عثمان، افزون بر موارد ارائه شده در این متون، چیزی بیان نکرده است.

۸۹. عثمان بن فودی، کتاب بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، ۴۲.

۹۰. همان، ۱۲۱.

۹۱. همان، ۱۲۲-۱۲۵. عثمان، به نقل از سراج الملوك طرطوشی چند بیتی از علی بن ابی طالب در این زمینه نقل می کند:

ان مكارم الاخلاق مطهر	فالعقل اولها و الدین ثانيها
و العلم ثالثها و الحلم رابعها	و الجود خامسها و العرف سادسها
و البر سابعها و الصبر ثامنها	و الشكر تاسعها و اللين عاشرها (همان، ۲۹)

نماید.^{۹۲} چنان‌که مشاهده شد از مسائل مورد اهتمام شیخ عثمان در طرح و ارائه حکومت اسلامی، فراخواندن مردم به بازگشت به ارزش‌های صدر اسلام و نظام حکومتی آن دوره بوده است.^{۹۳}

۷. استفاده از علما و روحانیون در ساختار حکومت اسلامی

تفاوت جوهری قیام عثمان دان فودیو با سایر قیام‌های غرب آفریقا استفاده وی از علما و فقهای بزرگ در راه‌اندازی جنبش و تأسیس خلافت اسلامی سوکوتو بود.^{۹۴} ایدئولوژی دان فودیو مبتنی بر ایجاد حکومتی از روحانیون بود که بر قانون اسلام تکیه داشت. عثمان اعتقاد راسخ داشت که باید علمای باتقوا^{۹۵} سرنوشت جامعه را برعهده گیرند و بر مسلمانان واجب است با اعلم علما به عنوان «امیرالمؤمنین» بیعت نمایند. از این رو، علما در سرزمین هاوسا به مناصب عالی سیاسی و قضایی دست یافتند و پیوند مستحکمی با حکام سیاسی برقرار کردند.

دان فودیو برای هر یک از مراکز سرزمین هاوسا حضور فقیهی را ضروری می‌دانست تا مردم را با احکام دین آشنا سازد. بر همین اساس، در جامعه سوکوتو، علما محافظان اخلاق فردی و اجتماعی محسوب می‌شدند و نوشته‌های آنان سرمشق فعالیت‌های دینی جامعه

۹۲. همان، ۱۳۲-۱۴۷.

۹۳. الإلوری، ۱۳۵؛ میرزائی، ۱۲-۱۳.

۹۴. الإلوری، ۱۳۴.

۹۵. شیخ عثمان عنایت خاصی به تقوی و دینداری علما داشت. وی در فصل دوم کتاب سراج الإخوان علم و تقوی را ملازم هم می‌شمارد و معتقد است اگر این دو در یک نفر جمع باشد او از علمای دین، اهل علم و انصار الرحمن است و اگر فاقد اینها باشد از علمای سوء، اهل غفلت و یار و پیرو شیطان است (عثمان بن فودی، سراج الإخوان، به نقل از میرزائی، ۲۴۰). شیخ در کتاب وثیقة الإخوان می‌نویسد: صلاح امت به صلاح علما و فساد امت به فساد علماست (عثمان بن فودی، وثیقة الإخوان، به نقل از میرزائی، ۲۸۵).

نتیجه

عثمان دان فودیو احیاگر اسلام در غرب آفریقا است که جنبشی عظیم برضد حکمرانان منطقه هاوسای نیجریه راه انداخت و موفق شد در سال ۱۲۱۸هـ/ ۱۸۰۴م خلافت اسلامی سوکوتورا تشکیل دهد. از دیدگاه عثمان جدایی بین دین و سیاست معنا ندارد. وی برای حکومت اسلامی قائل به دو ویژگی اساسی و اصولی است: سیاست و دیانت. از نگاه او بدون سیاست و تدبیر امور، نه احکام شرع امکان تحقق پیدا می‌کند، نه حکومت دوام و قوام می‌یابد. در اندیشه دینی عثمان، پذیرش ولایت کفار و هرگونه همراهی و همراهی با آنان حرام است. بر همین مبنا کافران نمی‌توانند بر مسلمین حکومت کنند و مسلمانان نیز نباید سلطه آنان را بپذیرند. عثمان دان فودیو بر همین مبنا مردم مسلمان و فولانی‌ها را به قیام برضد حکمرانان منطقه و تشکیل حکومت اسلامی فراخواند. وی سه مرحله برای تشکیل حکومت اسلامی برمی‌شمارد: مرحله اول دعوت به اسلام و تبلیغ برای جمع‌آوری نیرو، مرحله دوم هجرت از سرزمین کفر به سرزمین اسلام و انتخاب امام و بیعت با او، مرحله سوم جهاد با کفار و دشمنان برای تأسیس حکومت اسلامی. بخش مهمی از اندیشه‌های سیاسی مذهبی عثمان در طرح و الگوی جامع وی برای حکومت اسلامی و مشخص نمودن نهادهای اجرایی و شیوه اداره آنها نمود و بروز دارد که فراخواندن مردم به بازگشت به ارزش‌های صدر اسلام و نظام حکومتی او در آن دوره کاملاً هویداست.

کتابشناسی

- الإلوری، آدم عبدالله، الإسلام فی نیجیریا و الشیخ عثمان بن فودیو الفلانی، مكتبة وهبة للطباعة والنشر، ۲۰۱۳م.
- باسورث، ادموند کلیفورد، سلسله‌های اسلامی جدید، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۱ش.
- یل، محمد، تاریخ الاسلام فی شمال نیجیریا و جهاد عثمان بن فودی و هو الكتاب المسمى إنفاق المسور فی تاریخ بلاد التکرور، تحقیق عبدالنعیم ضیفی عثمان عبدالنعیم، قاهرة، المكتبة الازهرية للتراث، ۲۰۱۱م.
- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- بن فودی، الشیخ عثمان بن محمد، اصول الدین، چاپ الحاج الشریف سید مودی جباری (چاپ سنگی)، صُکُتُو، بی تا.
- بن فودی، الشیخ عثمان، إحياء السنة و إخماد البدعة، تحقیق الحاج أحمد بلو سردونی، بیروت، دارالفکر، بی تا.
- بن فودی، الشیخ عثمان، بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، تحقیق فتحی حسن المصری، خرطوم، دار جامعه الخرطوم للنشر، ۱۹۷۷م.
- بن فودی، عبدالله بن محمد، تزیین الورقات، چاپ ابوبکر بن عثمان (بابی) و حاج عبدالرحمان بن حاج عثمان مغربی (چاپ سنگی)، صُکُتُو، ۱۳۸۳هـ.
- بن فودی، عبدالله بن محمد، ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، تحقیق احمد محمد کانی، قاهرة، الزهراء للإعلام العربی، ۱۴۰۸هـ / ۱۹۹۸م.
- بن فودی، عبدالله بن محمد، کفایة أهل الايمان فی تفسیر القرآن، بیروت، توزیع مكتبة الحديثة، بی تا.
- حنبلی، أبی یعلی محمد بن الحسین الفراء، الأحكام السلطانية، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۴هـ / ۲۰۰۳م.
- شرفی، عبدالمجید و عبدالله ناصری طاهری، اسلام: وحدت مبانی، کثرت ظهور (فصل‌هایی از جامعه‌شناسی تاریخی و فرهنگ اسلام)، تهران، نگاه معاصر، ۱۳۹۶ش.
- شقرن، محمد، الاسلام الأسود، بیروت، دارالطیعة، ۲۰۰۷م.
- شکیبا، محمدرضا، سرزمین و مردم نیجریه، تهران، الهدی، ۱۳۸۸م.

عبدالقادر، خالد علی، انتشار الإسلام فی إمارات الهوسا بالنیجر و نیجریا، قاهرة، دارالفکر العربی، ۱۴۳۵هـ/۲۰۱۴م.

کوک، ژوزف ام، مسلمانان آفریقا، ترجمه اسدالله علوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳ش.

لاپیدوس، ایرا. م، تاریخ جوامع اسلامی، ترجمه علی بختیاری زاده، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۱ش.
لواءالدین احمد، محمد، الإسلام فی نیجریا و دور الشیخ عثمان بن فودی فی ترسیخه، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۲۰۰۹م.

ماحی، عبدالرحمن عمر، الدعوة الإسلامية فی إفريقيا الواقع و المستقبل، الشارقة، دائرة الثقافة و الإعلام، ۱۹۹۹م.

ماوردی، أبوالحسن علی بن محمد بن حبیب، الأحكام السلطانیة و الولايات الدینیة، تحقیق احمد مبارک البغدادی، کویت، مكتبة دار ابن قتیبة، ۱۴۰۹هـ/۱۹۸۹م.

محمد، علی ابوبکر، الثقافة العربیة فی نیجریا من اوائل القرن التاسع عشر الی استقلال البلاد، دار الدعوة للطبع و النشر و التوزیع، ۱۹۶۵م.

مزروعی، محمدحسن، «اسلام در نیجریه»، ماهنامه کیهان فرهنگی، ش ۳۷، فروردین ۱۳۶۶.
مسعد، مصطفی، أثر دعوة الشیخ محمد بن عبد الوهاب فی حركة عثمان بن فودی الإصلاحیة فی غرب أفريقيا، الرياض، عمادة البحث العلمی بجامعة العلم بجامعة الامام محمد بن سعود الإسلامية، ۱۴۱۱هـ.

موتای، قسان، الإسلام فی أفريقيا السوداء، بیروت، دار البلاد للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۹۸۳م.
میرزائی، نجف علی، من مؤلفات الشیخ عثمان بن فودی (مؤسس الدولة الصکیتة الاسلامیة فی غرب إفريقيا)، کانو، مؤسسه دارالثقلین الثقافیة، رمضان ۱۴۱۸هـ/ ۱۹۹۸م.
هیسکت، مروین، گسترش اسلام در غرب آفریقا، ترجمه احمد نمایی و محمدتقی اکبری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ش.

Bamba, Adama, "The Educational Thought of Shaykh'Uthman Dan Fodio", Journal of Islamic Educational Research (JIER), vol.1, Special Issue, October 2016.

Hodgkin, Tomass, "Uthman dan Fodia", The Story of Nigeria, 1978.

Spencer Trimingham, History of Islam in West Africa, New York, Oxford University Press, 1962.

Trimiglam, *History of Islam in West Africa*, London, Oxford Paperbacks, 1970.

Loimeier, Roman, *Islamic Reform and Political Change in Northern Nigeria*, Evanston, Northwestern University Press, 1997.

